

ТЕОРІЯ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЯК РЕЗУЛЬТАТ НАУКОВИХ ЮРИДИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Наукові праці МАУП, 2008, вип. 3(19), с. 236–241

Розглядається теорія цивільно-правової відповідальності як система взаємозалежних і взаємоузгоджених понять, поглядів, висновків і суджень у відповідній сфері, її місце й розвиток у юриспруденції.

Термін “теорія” має багато значень. Ним визначається і розгорнуте вчення, і система поглядів, і система мислення, і висловлювання, що містять різну інформацію, котрі можуть вирізнятися за змістом, формою і ступенем складності, і продукт абстрагуючої діяльності людського розуму та ін. [22, 9].

У правознавстві у найширшому розумінні теорією цивільно-правової відповідальності називають вчення про цивільно-правову відповідальність, яке є однією із складових (елементів) вчення про цивільне право в цілому.

Вчення про цивільно-правову відповідальність є системою взаємозв'язаних і взаємоузгоджених понять, поглядів, висновків і суджень про цивільно-правову відповідальність як явище об'єктивної дійсності [11].

Зазначене вчення як наукове знання можна поділити на два основних рівня: емпіричний і теоретичний.

Емпіричне знання про цивільно-правову відповідальність є множиною висловлювань про абстрактні емпіричні об'єкти, які у сукупності дають змогу скласти уявлення про цивільно-правову відповідальність як явище об'єктивної дійсності. Тільки опосередковано, часто через довгий ланцюг ідентифікацій та інтерпретацій, воно є знанням про цивільно-правову відповідальність як явище, що реально існує (“річ у собі”) [23, 137]. При цьому воно є не логічним узагальненням результатів спостереження та експерименту, а певною понятійно-дискурсною моделлю чуттєвого знання [23, 137–138], оскільки отримується на емпіричному рівні наукового пізнання цивільно-

правової відповідальності як явища об'єктивної дійсності, що характеризується безпосереднім дослідженням реально існуючих суспільних відносин, що виникають між конкретними суб'єктами цивільного права. На цьому рівні відбувається процес накопичення інформації про цивільно-правову відповідальність як об'єкта, що досліджується.

Оскільки сучасні вчені отримують інформацію про реальне буття цивільного права переважно з матеріальних носіїв такої інформації, вони здебільшого мають справу з юридичними текстами.

Текст є вихідною точкою будь-якої гуманітарної дисципліни, він концентрує у собі всі особливості гуманітарного знання та пізнавальної діяльності — його комунікативну, значеннєву і ціннісну природу [16, 400].

Емпіричне знання про цивільно-правову відповідальність як явище об'єктивної дійсності якісно відрізняється від теоретичного знання [23, 140] про неї, яке отримується на раціональному (логічному) ступені пізнання, де шляхом використання певних наукових методів (зокрема, абстрагування, ідеалізації, мисленого експерименту та ін.) відбувається розкриття найбільш глибоких, суттєвих сторін, зв'язків, закономірностей, властивих цивільно-правовій відповідальності як об'єкту, що вивчається. Теоретичний рівень — більш висока “сходінка” у науковому пізнанні. Тут висувуються відповідні наукові гіпотези і теорії [8, 421], отримуються такі форми знання, як поняття, принципи, ідеї та ін. Призначення теоретичного пошуку полягає не в тому, щоб встанови-

ти факти і визначити зовнішні зв'язки між ними, а в тому, щоб пояснити, чому вони існують, чим зумовлене їх існування, виявити можливості їх зміни [17, 125].

Отже, у строгому значенні терміни “теорія” і “вчення” не збігаються, відповідно не є тотожними поняття “теорія цивільно-правової відповідальності” та “вчення про цивільно-правову відповідальність”.

Але у сфері юридичних наук використання зазначених термінів як тотожних є припустимим, оскільки традиційно розуміння поняття “теорія” у правознавстві відрізняється від розуміння зазначеного поняття у природничих науках.

Так, згідно з вимогами природничих наук, будь-яка теорія повинна бути системою понять, постулованих тверджень і висновків, що логічно випливають із них. Елементами теорії (необхідними і достатніми) мають бути: 1) поняття; 2) первинні твердження (аксіоми); 3) доведені твердження (теореми-висновки). Таким чином, теорія є розвинутою формою організації наукового знання, яка в ідеальному випадку передбачає дедуктивний метод виведення знань — логічних наслідків. Жорстка дедуктивна структура теорії відповідає вимогам несуперечливості та повноти при виконанні головних функцій — пояснення і передбачення.

Юридичне ж знання (включаючи цивілістику) оперує поняттям теорії як певної сукупності поглядів ученого, системи висловлювань, не зв'язаних жорсткою дедуктивною послідовністю ідей, спрямованих на пояснення, інтерпретацію знання та пізнавальної діяльності [16, 13]. Але у будь-якому разі наукова юридична теорія є системою знань узагальнюючого характеру про предмет, яка відповідає певному рівню абстракції.

Різняться також способи викладення теорій вченими — представниками природничих наук і вченими — представниками юридичних наук. Перші, як правило, використовують два способи: 1) евристичний (коли як можна скоріше виявляються найбільш корисні, хоча і не обов'язково фундаментальні, висновки теорії і тут же демонструються способи їх застосування); 2) аксіоматичний (коли теорія викладається ясно і систематично, чітко вказуються первинні твердження, логічно та виразно визначаються поняття, що використовуються в теорії). Другі (і цивілісти зокрема), як правило, використовують так званий історичний спосіб (коли найбільш повно простежується історія становлення та розвитку наукової теорії, розглядаються різні спроби її побудови,

включаючи і помилкові) [9, 28–29]. Але яким би способом не була викладена теорія, особливе значення має при цьому організація відповідних понять, системна побудова і логічна обумовленість їх послідовності [5, 13].

На думку С. С. Алексєєва, “весь великий та багатогранний матеріал теорії цивільно-правової відповідальності розпадається на два головних структурних підрозділи, один з яких охоплює цивільні правопорушення, а інший — цивільно-правові санкції” [4, 27]. Але тут, на нашу думку, С. С. Алексєєв допускає неточність, оскільки навіть на перший погляд видно, що у самостійний підрозділ можна виокремити матеріали, які містять дослідження поняття цивільно-правової відповідальності. Якщо ж ретельніше проаналізувати теорію цивільно-правової відповідальності, то залежно від проблем, що досліджуються, можна виокремити такі основні підрозділи: 1) поняття цивільно-правової відповідальності; 2) принципи цивільно-правової відповідальності; 3) функції цивільно-правової відповідальності; 4) умови цивільно-правової відповідальності; 5) заходи цивільно-правової відповідальності; 6) механізм дії цивільно-правової відповідальності; 7) ефективність цивільно-правової відповідальності.

Якщо ж розглядати логічну структуру теорії цивільно-правової відповідальності, то вона виглядає як ієрархія понять, головним з яких є власне поняття цивільно-правової відповідальності.

Незважаючи на велику кількість наукових публікацій із зазначеної проблематики, у цивілістиці й сьогодні відсутня єдність думок з більшості загальнотеоретичних питань цивільно-правової відповідальності.

Без перебільшення можна сказати, що сьогодні вчені-цивілісти є майже однотайними лише у визнанні того, що цивільно-правова відповідальність є різновидом юридичної відповідальності, яка, у свою чергу, є різновидом соціальної відповідальності [6]. Інші питання носять переважно дискусійний характер.

Так, у цивілістиці, як і в загальній теорії права, впродовж кількох десятиліть дискутується проблема так званої двохаспектної правової відповідальності — позитивної (проспективної) та негативної (ретроспективної). Існує проблема поняття цивільно-правової відповідальності. Незважаючи на багато десятиліть наукового дискурсу щодо цього питання, єдиного поняття цивілістика так і не розробила. Можна виокремити два основних підходи до його визначення: 1) моністичний (цивільно-правова відповідальність розглядається

ся як єдине ціле і відповідно визначається її єдине поняття); 2) дуалістичний (договірний та недоговірний відповідальність розглядаються окремо та відповідно визначаються їх поняття). Крім того, можна виокремити такі основні концепції поняття цивільно-правової відповідальності: концепцію відповідальності як “санкції”, концепцію відповідальності як “обов’язку”, концепцію відповідальності як “правовідношення” та ін.

Крім того, при вирішенні питання щодо вини як умови цивільно-правової відповідальності науковці не можуть дійти єдності у жодному аспекті: 1) дискутується проблема вини як *необхідної* умови цивільно-правової відповідальності; 2) існує проблема визначення *поняття* вини у цивільному праві (як визначати: на підставі поведінкової чи психологічної концепції?); 3) не вирішена проблема природи вини юридичної особи та ін.

Суттєвою особливістю теорії цивільно-правової відповідальності є те, що погляди, висловлені науковцями у XIX–XX ст., входять до її змісту і не відкидаються як такі, що не відображають ані сучасного стану відповідних суспільних відносин, ані сучасного рівня їх правового регулювання. Хоча сьогодні, безумовно, необхідно враховувати, що теоретичні висновки щодо цивільно-правової відповідальності були зроблені на підставі дослідження чинного на той час законодавства і відповідного стану суспільних відносин. Сучасні ж суспільні відносини у сфері дії цивільного права суттєво відрізняються від суспільних відносин минулих історичних періодів. Відповідно відрізняється і правосвідомість науковців-юристів, які досліджували проблеми цивільно-правової відповідальності.

Враховання правосвідомості вченого у жодному разі не повинно залишатися поза увагою, оскільки юридична наука взагалі та цивілістика зокрема щільно пов’язані з правосвідомістю — з правовою ідеологією, яка поряд з правовою психологією утворює правосвідомість як соціально-правовий феномен.

Правосвідомість — це сукупність уявлень, поглядів, переконань, оцінок, настроїв і почуттів людей до права і державно-правових явищ. У теорії права виокремлюють гносеологічний і соціологічний аспекти правосвідомості. Гносеологічний аспект показує рух від дійсності до свідомості, коли ідеї і погляди виступають як результат відображення дійсності. Соціологічний аспект визначає перехід від свідомості до дійсності, в результаті якого формуються певні моделі поведінки. Відбувається осмислення і підтвердження ролі пра-

ва, надається його оцінка з точки зору моральних критеріїв, усвідомлення необхідності діючої системи законодавства, а також осмислення потреби у зміні та доповненні чинних нормативно-правових актів, сприйняття процесів і результатів правозастосовчої практики [19, 384].

Правосвідомість є складним комплексом психологічних та ідеологічних компонентів (елементів), тому у сучасній теорії права вона, як уже зазначалося, розподіляється на правову психологію і правову ідеологію. Правова психологія “охоплює сукупність правових почуттів, ціннісних відносин, настроїв, бажань і переживань, характерних для особистості (конкретної людини), всього суспільства в цілому чи конкретної соціальної групи”. Під правовою ідеологією, як правило, розуміється “систематизоване наукове вираження правових поглядів, принципів, вимог суспільства, різних груп і верств населення” [18, 305–309].

Яскравим прикладом правової ідеології є марксистсько-ленінська концепція права та держави, що панувала за радянських часів. У Радянському Союзі “процес накопичення знань про державу і право, дослідження державно-правових явищ відбувалися лише на основі наукової бази, закладеної теоретиками марксизму-ленінізму та їх послідовниками, відступ від якої не допускався. Всі знання, теорії, дослідження, що суперечили або не збігалися з марксистсько-ленінським вченням, таврувалися як буржуазні, вважалися антинауковими, шкідливими, такими, що підривають основи побудови радянської держави” [10, 20]. Наукові правові дослідження радянських учених будувалися на розмежуванні правових систем соціалістичних і капіталістичних держав, а отже, як правило, містили обґрунтування переваги радянського права над капіталістичним.

Але саме наукові знання, отримані в результаті здійснення фундаментальних досліджень радянськими вченими, складають основну частину теорії цивільно-правової відповідальності. І ми не можемо не визнати, що наукові розробки багатьох радянських правознавців здебільшого, незважаючи на певні ідеологічні деформації, є величезною інтелектуальною спадщиною, яка потребує вивчення.

Водночас слід враховувати, що не всі наукові результати радянської доби нині становлять однакову цінність. Праці, в яких міститься лише аналіз чинного на той час цивільного законодавства (насамперед ЦК УРСР 1922 р. [1] та ЦК УРСР 1963 р. [2]) і практики його застосування та в яких відсутні певні теоретичні узагальнення,

становлять інтерес лише з історіографічної точки зору. Фундаментальні ж цивілістичні дослідження, такі, наприклад, як праця Г. К. Матвеева “Вина в советском гражданском праве” (1955 р.), не втрачають своєї значущості й сьогодні.

Але стосовно наукових розробок, здійснених правознавцями в умовах радянського суспільства, як вірно зауважує С. С. Алексєєв, потрібно постійно мати на увазі, що вони — навіть у позитивних своїх аспектах — зорієнтовані все-таки на публічно-правову культуру. Ці розробки, особливо узагальнюючого характеру, часто не беруть до уваги дані й цінності приватно-правової культури (наприклад, договірної форми юридичного регулювання), які з багатьох фундаментальних проблем правової теорії покликані слугувати відправним пунктом наукового аналізу [3, 550].

Публічно-правова зорієнтованість наукових праць радянських цивілістів здебільше була зумовлена змістом радянського цивільного законодавства. Якщо, наприклад, взяти ЦК УРСР 1963 р., то багато його норм відображали публічно-правові засади, хоча, як вірно зазначають О. І. Харитонова та Є. О. Харитонов, необхідно визнати, що в той час мала місце й часткова, прихована рецепція деяких положень та ідей римського і буржуазного приватного права [24, 538].

Зміст ЦК України 2003 р. свідчить про загальні приватні засади регулювання відповідних суспільних відносин, а концепція, що лежить в основі зазначеного нормативно-правового акта, виходить насамперед з того, що ЦК є кодексом громадянського суспільства, в якому переважають горизонтальні зв'язки між юридично рівноправними партнерами, а не відносини вертикальної впорядкованості [20]. Такий підхід до регулювання суспільних відносин яскраво демонструє те, що ідеологічною основою вітчизняної юриспруденції є ідеологія формування в Україні соціальної правової держави і громадянського суспільства, і цілком узгоджується зі змістом ст. 1 Конституції України, в якій встановлюється, що “Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава”.

Результати сучасних вітчизняних наукових досліджень проблем цивільно-правової відповідальності здебільше свідчать про те, що цивілісти у наукових пошуках керуються саме цими орієнтирами. Але якість зазначених досліджень залишає бажати кращого. Зокрема, змістовний аналіз сучасної вітчизняної юридичної літератури, на жаль, надає підстави стверджувати, що сучасні публікації з проблем цивільно-правової відпові-

дальності, як правило, не містять нових ідей, крім того, найчастіше дослідження носять прикладний, а не фундаментальний, характер.

Наукова теорія цивільно-правової відповідальності як в Україні, так і в інших країнах, що утворилися після розпаду колишнього СРСР, останнім часом розвивається переважно за рахунок уточнень, конкретизації, певного розвитку первісного знання, внаслідок чого основний рух відбувається здебільше всередині вже сформованих понять та уявлень. Нерідко отримані результати виявляються повторенням уже відомого, хоча наукова думка повинна час від часу приходити до нового поняття про явище чи його конкретну сторону, яким наука раніше не оперувала [12; 13].

Крім того, не завжди враховуються ті зміни, яких зазнав класичний інститут цивільно-правової відповідальності у багатьох країнах світу у другій половині ХХ — на початку ХХІ ст., а саме: розширення сфери застосування цивільно-правової відповідальності, розвиток інституту безвинної відповідальності; поширення добровільного та обов'язкового страхування цивільної відповідальності, встановлення граничних розмірів відшкодування; диференціація правового режиму майнової відповідальності залежно від характеру порушеного інтересу та ін.

Ще однією негативною ознакою сучасних досліджень проблем цивільно-правової відповідальності є те, що дуже часто на сторінках юридичної періодики фахівці висловлюють свої точки зору без достатньо чіткої, розгорнутої аргументації, через що немає можливості простежити логічний ряд дослідження, а окремі фахівці замінюють вивчення права як соціальної реальності вивченням термінології закону, в результаті чого досліджуються не правові явища, а різні значення слів, які містяться у нормативних актах. Так, наприклад, при дослідженні понять “санкція” і “відповідальність” аргументація інколи будується не на доводах, які спираються на право, практику його застосування та тенденції розвитку, а на посиланні на тлумачні словники [15, 249].

Крім того, на підставі аналізу змісту теорії цивільно-правової відповідальності можна дійти висновку, що цивілісти у багатьох випадках вивчають не ті реальні суспільні відносини, що виникають та існують між суб'єктами цивільного права, а лише моделюють певні ідеальні юридичні конструкції. Але чи можна без з'ясування дійсної взаємодії елементів певної гуманітарної сфери визначити, як вони повинні вірно взаємодіяти? На нашу думку, тут необхідно враховувати ту об-

ставину, що цивільно-правову відповідальність як явище об'єктивної дійсності “можна уявити двома способами: спочатку як абстрактний об'єкт, тобто як можливу форму поведінки, яка виражається системою правил, та як реалізацію думки та поведінки певних особистостей в певний час і в певному місці дії, специфікованих цими правилами...” [21, 62]. І лише після цього можна будувати модель юридичної конструкції.

Але сама юридична конструкція, як вірно зазначає М. М. Коркунов, “не повинна відповідати в усіх своїх нюансах дійсності. Вісі кристала, орбіта Місяця існують лише у нашому уявленні, ми лише уявляємо їх собі. І це жодним чином не заважає цим конструкціям мати високе наукове значення. Тому не біда, якщо і юридична конструкція не є простою копією дійсності. Оцінка її повинна обумовлюватися виключно тим, чи є вона придатною формою для наочного відтворення всіх якостей правових явищ та їх взаємного співвідношення” [14, 427]. Водночас для того, щоб конструкція відповідала своєму призначенню, вона повинна задовольняти певним загальним умовам, які Р. Ієрінг називає законами юридичної конструкції: 1) умові повноти (конструкція повинна покривати собою різноманітні окремі випадки, всі вони, у свою чергу, мають вміщуватись у її рамки); 2) умові послідовності (конструкція повинна бути послідовною і у двоякому відношенні: а) вона сама не повинна бути винятком із більш загальних юридичних положень; б) вона повинна бути такою, щоб рішення всіх окремих питань, що стосуються даних відносин, впливало як необхідний логічний висновок); 3) умові простоти (конструкція повинна бути простою, природною, оскільки дуже складна чи штучна конструкція може не полегшити, а лише ускладнити розуміння) [4, 427–428].

Наступним недоліком сучасних досліджень проблем цивільно-правової відповідальності є нездатність багатьох науковців досягнути весь феномен права, внаслідок чого вони вивчають окремі фрагменти правової дійсності поза його зв'язками з іншими правовими явищами, тобто замість системного осмислення правових явищ нам пропонується фрагментарний підхід, який у кращому разі лише спотворює справжній стан речей.

На жаль, зазначені негативні явища спостерігаються не лише у цивілістиці, а й в інших галузевих юридичних науках, навіть у самій теорії права та держави. Як вірно зазначає А. М. Величко, якщо у минулі століття відбувалася боротьба цілих наукових шкіл і напрямів, їх протистояння,

то сучасна юридична наука здебільшого надає нам або довідникову літературу, що містить набір матеріалу, або схоластичну, де спір іде про частковості, які не мають по суті ані наукового, ані практичного значення [7].

Таким чином, певною мірою зниження якості наукових досліджень можна пояснити сучасною проблемою орієнтації у величезному об'ємі інформації. Кількість наукових публікацій збільшується величезними темпами. У таких умовах обмін науковими ідеями стає все більш ускладненим. Вирішення цієї проблеми необхідно шукати передусім в організації зберігання та автоматизації пошуку інформації на підставі використання комп'ютерних технологій [8, 387]. Хоча, за великим рахунком, хто хоче отримати відповідну інформацію, завжди її отримає попри будь-які перешкоди.

Література

1. *Гражданский кодекс УССР*. — М.: Госюриздат, 1954. — 143 с.
2. *Цивільний кодекс Української РСР: Офіц. текст із змінами та допов. за станом на 1 квітня 1988 р.* — К.: Політвидав України, 1988. — 269 с.
3. Алексеев С. С. *Восхождение к праву. Поиски и решения*. — М.: НОРМА, 2001.
4. Алексеев С. С. *О составе гражданского правонарушения // С. С. Алексеев. Избранное*. — М.: Статут, 2003.
5. Ануфриева Л. П. *Соотношение международного публичного и международного частного права: правовые категории*. — М.: Спарк, 2002.
6. Басін К. В. *Юридична відповідальність як різновид соціальної відповідальності // Правова держава: Щорічник наук. пр. Ін-ту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України*. — К., 2003. — Вип. 14. — С. 108–114.
7. Величко А. М. *Послесловие // Ф. В. Тарановский. Энциклопедия права*. — 3-е изд. — СПб.: Лань, 2001. — 540 с.
8. Голубинцев В. О., Данцев А. А., Любченко В. С. *Философия для технических вузов. Сер. “Высшее образование”*. — Рн/Д: Феникс, 2003.
9. Егоров С. Н. *Аксиоматические основы теории права*. — СПб.: Лексикон, 2001.
10. Иванов В. В. *Деидеологизация научного знания — основная задача теории права и государства на современном этапе // Теория права и государства: Учебник*. — Х.: ООО “Одиссей”, 2006. — С. 20.
11. Каззафарова І. С. *Наука гражданского права в системе правознавства // Вісн. Одеськ. ін-ту внутрішніх справ*. — 2004. — № 4. — С. 74–77.
12. Каззафарова І. С. *Теорія цивільно-правової відповідальності: окремі зауваження // Прокуратура. Людина. Держава*. — 2004. — № 10. — С. 82–88.

13. Канзафарова І. С. Теорія цивільно-правової відповідальності: Монографія. — Одеса: Астропринт, 2006. — 264 с.
14. Коркунов Н. М. Лекции по общей теории права / Предисл. И. Ю. Козлихина. — СПб.: Юрид. центр Пресс, 2003.
15. Лейст О. Э. Сущность права. Проблемы теории и философии права. — М.: ИКД "Зерцало-М", 2002.
16. Микешина Л. А. Философия науки: Современная эпистемология. Научное знание в динамике культуры. Методология научного исследования: Учеб. пособие. — М.: Прогресс-Традиция; МПСИ; Флинта, 2005.
17. Образцов П. И. Методы и методология психолого-педагогического исследования. — СПб.: Питер, 2004.
18. Общая теория государства и права. Академ. курс: В 3 т. — 2-е изд. перераб. и доп. / Отв. ред. М. Н. Марченко. — М.: ИКД "Зерцало-М", 2001. — Т. 3.
19. Проблемы общей теории права и государства: Учебник для вузов / Под общ. ред. В. С. Нерсисянца. — М.: Издат. группа "НОРМА-ИНФРА-М", 1999.
20. Пушкін О., Скакун О. Концепція нового Цивільного кодексу України // Українське право. — 1997. — Число 1. — С. 8.
21. Ролз Джон. Теория справедливости / Пер. с англ. В. В. Целищева при участии В. Н. Карповича, А. А. Шевченко. — Новосибирск: Изд-во Новосиб. ун-та, 1995.
22. Сурилов А. В. Теория государства и права: Учеб. пособие. — К.; О.: Выща шк., 1989.
23. Философия науки: Учеб. пособие для вузов / Под ред. С. А. Лебедева. — М.: Академ. проект; Трикта, 2004.
24. Харитонova О. І., Харитонов Є. О. Порівняльне право Європи. Основи порівняльного правознавства: Європейські традиції. — 2-ге вид., допов. — Х.: Одиссей, 2006.

Найбільш значущі дослідження вітчизняної юриспруденції ґрунтуються на ідеології формування в Україні соціальної правової держави й громадянського суспільства. При побудові юридичних конструкцій варто звернути особливу увагу на їх адекватність, що досягається за рахунок задоволення певним умовам.

В основе наиболее значимых исследований отечественной юриспруденции находится идеология формирования в Украине социального правового государства и гражданского общества. При построении юридических конструкций следует обратить особое внимание на их адекватность, которая достигается за счет удовлетворения определенным условиям.

In a basis of the most significant researches of domestic jurisprudence there is an ideology of formation in Ukraine a social lawful state and a civil society. Thus at designing of law constructions it is necessary to pay special attention on their adequacy which is achieved due to satisfaction to the certain conditions.

Надійшла 13 червня 2008 р.